

5. Маханева М.Д, Театрализованные занятия в детском саду / М.Д. Маханева. – М.: Сфера, 2001. – 128 с.
6. Моляко В.О. Концепція виховання творчої особистості / В.О. Моляко // Рідна школа. – 1991. – № 5. – С. 47-51.
7. Л.И. Аксенова Специальная педагогіка / [Л.И.Аксенова, Б.А. Архипов, Л.И. Белякова, и др.]. – М.: Академия, 2002. – 400 с.

The article discusses some aspects of the formation potential for creative expression in preschool children with speech disorders.

**Keywords:** creative expression, play, theatrical work, emotion, means of expression, creativity, speech disturbances.

*Отримано 18.09.2010 р.*

УДК: 612. 789 + 616. 89 – 008. 434

*В. А. Литвиненко*

### ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ РАНЬОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті аналізується проблема необхідності вивчення особливостей формування мовленнєвих здібностей у дітей в різних вікових періодах їх особистісного розвитку (в ранньому та дошкільному віці) з метою попередження мовленнєвих порушень.

**Ключові слова:** правильне мовлення, психологічні механізми мовлення, мовленнєві порушення, ранній вік, дошкільний вік.

В статье анализируется проблема необходимости изучения особенностей формирования речевых способностей у детей в разных возрастных периодах их индивидуального развития (в раннем и дошкольном возрасте) с целью предупреждения речевых нарушений.

**Ключевые слова:** правильная речь, психологические механизмы речи, речевые нарушения, ранний возраст, дошкольный возраст.

В наш час все більш актуально стає проблема мовленнєвої підготовки дітей до шкільного навчання, профілактики дислексій та дизграфій. Одним із суттєвих критеріїв готовності дітей до навчального процесу є рівень розвитку їх мовлення (А. Богуш, М. Вашуленко, Г. Каше, Є. Собонович, М. Шеремет).

Мовлення розглядається вченими як “оволодіння і застосування особистістю певної мови під час її спілкування з іншими людьми і в процесі мовленнєвої діяльності” (М. Жинкін, Д. Ельконін, А. Маркова, Г. Леушина, О. Леонтьєв, Г. Костюк, Ф. Шохін, Г. Розенгард-Пупко).

Провідну роль мовленнєвої компетенції особистості, що формується на етапі дошкільного дитинства доведено і низкою досліджень (А.М. Богуш, М.С. Вашуленко, Н.В. Гавриш, О.Л. Кононко, К.Л. Крутій) [1, 5, 6].

Отже, мовленнєве спілкування є одним із перших видів діяльності, яким дитина оволодіває в онтогенезі; воно є універсальною умовою розвитку особистості в період дошкільного дитинства. Оволодіння мовленням як засобом пізнання та способом спілкування у суспільстві є найвагомим досягненням дошкільного дитинства. До 4,5 років дитина засвоює відмінкові закінчення та основні граматичні форми (О. Гвоздєв), до 5 років – звукову систему мови та усвідомлює звукову будову слова (Д. Ельконін), оволодіває монологічним мовленням (С. Рубінштейн).

В той же час період мовленнєвого розвитку дітей від 1 до 6 років вважають сензитивним, тобто особливо чутливим до сприймання мовлення оточуючих їх людей та до впливу різних чинників внутрішнього та зовнішнього середовища, через які нормальний процес мовленнєвого розвитку порушується.

Відтак, соматичні, нервово-психічні захворювання, емоційна депривація, обмеженість мовленнєвого спілкування чи навпаки, різке збільшення сенсорної інформації, постійне гучне середовище можуть стати саме тими шкідливими чинниками, що спотворюють та затримують

мовленнєвий розвиток на даному етапі розвитку (М. Жинкін, О. Леонтєв, О. Лурія, Є. Соботович, Ф. Сохін, Т. Ушакова, Н. Уфімцева, О. Шахнарович, М. Шеремет, Н. Юр'єва та ін.) [4, 5, 6].

Таким чином, мовленнєвий розвиток дитини є головним інструментом, за допомогою якого вона встановлює контакт із довкіллям і завдяки якому відбувається соціалізація дитини. Саме тому існує необхідність вивчення проблеми зародження та розвитку мовлення дітей, що є необхідним для розробки правильних методів виховання, навчання та попередження появи недоліків у ньому.

Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри фізичної реабілітації Сумського державного педагогічного університету

імені А.С. Макаренка "Теоретико-методологічні й організаційно-методичні проблеми здоров'я, фізичної реабілітації і корекційної педагогіки".

**Формулювання цілей роботи.** Мета дослідження - аналіз науково-методичної літератури з питання особливостей розвитку мовлення в онтогенезі та обґрунтування необхідності їх врахування в процесі розробки та впровадження навчально-розвивальних методик щодо формування мовленнєвих вмінь та навичок, попередження мовленнєвих порушень у дітей.

**Результати дослідження.** Мовлення займає особливе місце в системі психічних функцій людини. Вивчення онтогенезу дитячого мовлення засвідчує його величезну роль у психічному розвитку дитини, оскільки формування мислення, когнітивних функцій і становлення особистості тісно пов'язані з появою й розвитком мовленнєвої діяльності (А. Богуш,

Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Лурія, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.).

Науковцями доведено, що мовленнєва діяльність спрямована як на засвоєння мови індивідуумом, так і на використання мови в актах комунікації, що трактуються як її лінгвістичний (мовний) та комунікативний компоненти. Обидва компоненти взаємопов'язані та проходять в онтогенезі складний шлях становлення та розвитку (Л. Виготський, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Лурія, С. Рубінштейн, Є. Соботович, О. Шахнарович та ін.).

За визначенням П.К. Анохіна, розвиток мовлення відбувається за принципом системогенезу, що є специфічною закономірністю розвитку організму, головна риса якого є нерівномірний (гетерохромний) розвиток функціональних систем, що забезпечують виживання та адекватну адаптацію до умов навколишнього середовища. Важливою основою розвитку мовлення є формування інтонаційної її сторони в системі мовнослухового, а пізніше і мовнорухового аналізаторів [2, 4, 6].

Як зазначає М.К. Шеремет, здібність розрізняти мовленнєві звуки в онтогенезі виникає значно раніше й розвивається інтенсивніше, ніж здібність артикулювати. Саме фонематичний слух багато в чому забезпечує чітку, ясну й правильну вимову. Фонематичний слух починає формуватися на першому році життя й інтенсивно розвивається увесь дошкільний період, істотно перебудовуючись під час засвоєння писемної форми мовлення, де основного значення набувають операції фонематичного аналізу й синтезу [5].

За словами Т.Н. Ушакової, семантичний рівень мовленнєвої системи функціонує раніше за інших за принципом мінімального забезпечення, тому дитина раніше розуміє мовлення ніж починає говорити. Недосконалість вимови дитини в першу чергу обумовлені ще недостатнім розвитком мовно-рухових механізмів. Артикуляції мало диференційовані від зайвих рухів та слабо скоординовані.

Виходячи з аналізу онтогенезу мовленнєвих актів, зауважимо, що мовнорухові диференціювання формуються повільніше, ніж слухові. Нечітка вимова звуків, порушуючи точність акустичного сприйняття власного мовлення, ще більше закріплює неправильні звуки та вносить плутанину у сприйняття слухових образів слів та звуків оточуючих. Внаслідок відсутності сильних, точних рухів та смикань органів мовлення всі звуки у дитини до трьох років пом'якшені, недиференційовані та незрозумілі (Є. Соботович, О. Гвоздев, В. Бельтюков) [6].

Як показує аналіз науково-методичної літератури, питанням поетапності становлення мовлення за його нормального розвитку приділяється достатньо багато уваги. В монографії А. Гвоздева, в працях Г. Розенгард-Пупко, Д. Ельконіна, О. Леонтєва, Н. Швачкіна,

В. Бельтюкова докладно описано становлення мовлення у дітей з раннього дитинства [1, 4].

У дослідженнях фахівців з лінгвістики дитячого мовлення визначено основну послідовність його формування: від стадії лепету до 7 років (А. Гвоздев, Є. Ісеніна, В. Тищенко, С. Цейтлін, А. Шахнарович).

Так, А. Гвоздев на основі докладного вивчення послідовності засвоєння дитиною частин мови, структур речень, характер граматичного оформлення їх пропонує свою періодизацію. Г. Розенгард-Пупко розглядає два періоди формування мовлення: до 2 років — підготовчий; від 2 років і далі — період самостійного становлення мовлення.

Спираючись на дослідження О. Леонтєва, можна умовно виділити такі основні періоди мовленнєвого розвитку:

- 1-й — підготовчий (з моменту народження — до 1 року);
- 2-й — переддошкільний (від 1 до 3 років);
- 3-й — дошкільний (від 3 до 7 років);

- 4-й — шкільний (від 7 до 17 років).

Відтак, підготовчий період, що характеризується появою усного мовлення, що передбачає наявність голосу і крику дитини в перші тижні, місяці життя, вже характеризує ті природжені механізми, які використовуватимуться нею під час становлення мовлення.

Із такого крику з першого місяця поступово виникають, на основі смоктального рефлексу, натяки на звуки приголосного типу м, п, б. На межі першого і другого місяців при перших проявах приємного відчуття (радісті) у немовляти виникають короткі звуки типу ги, кхи, що супроводжуються часто випусканням бульбашок. У цей період у дитини поряд з криком з'являються кряхтіння, посмішка з широким відкриванням рота та перші спокійні звуки а-а, які з'являються зазвичай під час пауз у «розмові» з ним дорослого.

З 2-3 місяців дитина починає прислуховуватися до звуків мовлення, відшукувати поглядом джерело звучання, повертати у бік дорослого, зосереджуючи увагу на його обличчі, губах. У так званому «гулінні» виділяють звуки, що нагадують голосні (а, о, у, е), губні приголосні (б, м), задньоязикові (г, к, х). До кінця другого-третього місяця дитина видає звукові комплекси, які складаються з помітно розчленованих, але недостатньо чітких протяжних звуків: а-а-а, а-гу, а-гі, бу, бум-бу тощо.

Артикуляція в лепеті порівняно з гулінням набуває велику точність і стійкість, створюються певні поєднання звуків, з'являються приголосні звуки та різні комбінації їх з голосними. Завдяки чергуванню голосних і поєднання їх з приголосними з'являються склади та наголос на них. Нерідко в цей період уже вимовляються ш, ж, ч і навіть р, але потім зникають, коли дитина починає вимовляти їх свідомо.

У 4-5 місяців у дитини поступово формується психофізіологічний механізм складоутворення, що супроводжується аутоехолалією (багаторазове повторення відкритого складу: ва-ва-ва тощо).

Автоімітація є підготовкою до наслідування мовлення інших людей (гетероімітація). Спочатку дитина наслідує ті звуки оточуючих, які він сам вимовляє та артикуляцію яких добре бачить. На початку цього періоду широко використовується зір, а потім звуки повторюються в основному на слух. До восьмого-дев'ятого місяця дитина наслідує і такі звуки оточуючих, які самотійно ще не вимовляє: вау-вау, кіс-кіс, ту-ту, тік-так.

Після 8 місяців згасають звуки, що не відповідають фонетичній системі рідної мови та в той же час з'являються нові звуки, подібні до фонем мовленнєвого оточення. На основі умовних зв'язків з семи-восьми місяців дитина вже розуміє декілька слів, які відповідають певним звукам та рухам.

У 10-12 місяців діти вже здатні відтворювати найтипівіші характеристики мовленнєвого ритму, після чого у них з'являються перші слова (як правило, наприкінці першого року життя) [4].

Як показує аналіз літературних джерел, до кінця першого року дитина вимовляє вже окремі слова та назви предметів, з якими найчастіше зустрічається (Г. Ляміна, М. Красногорський, А. Маркова, М. Кольцова).

Слід зазначити, що у цей період слова сприймаються дитиною як невід'ємна властивість предметів: назва предмету і сам предмет є одним цілим. Перші слова є нестійкими, часто надовго зникають, замінюються іншими, а потім знову з'являються.

Відтак, мовленнєва активність дитини цього періоду є ситуативною, що тісно пов'язана з предметно-практичною діяльністю та залежить від емоційної участі дорослого у спілкуванні [3].

Як зазначає Н. Серебряникова, у цей період (кінець першого і початок другого року) дитина вже синтезує лепетні слова-склади, як правило, в двослівні речення: тьо-зі (тьотя Зіна), дя-бо (дядя Боря), пі-гу (пішли гуляти). Двослівні речення найчастіше складаються з позначень людини та дії, з'являються вони нерегулярно і складаються з окремих слів, структурно не оформлених.

У першій половині другого року життя дитини започатковується розвиток її фонематичного слуху. Другий рік життя Н. Швачкін відніс до фонемної стадії, оскільки дитина розуміє мовлення дорослих на основі значень, пов'язаних із певним звуковим складом.

У другому півріччі другого року словник дитини збагачується швидкими темпами. Як стверджує Г. Розергард-Пупко, у дітей в 1 рік 6 місяців налічується до 40 слів, в 1 рік 8 місяців – 100, в 1 рік 9 місяців – 175 слів, у 2 роки – 300 слів. Характерною особливістю словника дітей другого року життя, за твердженням М. Попової, є нерівномірність вживання частин мови за кількісним складом словника та наявністю переважно іменників у мовленні [1].

Учені О. Гвоздев, М. Хватцев, Г. Ляміна та інші, зазначають що характерною ознакою другого року життя дітей є недосконала звуковимова. Діти випускають деякі звуки, замінюють їх легшими. Спостерігається загальна пом'якшеність мовлення, злиття двох звуків у один.

Як зазначає А. Богуш, у 2,6-3 роки дитина розуміє мовлення дорослих про події та явища, яких не було в досвіді дитини, але окремі їх елементи раніше вже сприймалися нею. Висловлює правильно, чітко всі голосні та приголосні звуки, крім шиплячих (ж, ч, ш, щ) та звука р. Зникає загальна пом'якшеність мовлення.

У словнику дитини є всі частини мови, окрім прислівників і дієприслівників. Словник складає 1000-1300 слів. Розмовляє реченнями простими, поширеними, складносурядними та складнопідрядними із сполучниками та сполучними словами, хоча часом вони ще аграматичні.

У мовленні спостерігаються граматичні помилки. Переважає ситуативне мовлення: дитина розповідає про бачене, пережите, діяльність фразами, реченнями, за допомогою слів там, тут, ось, цей, або через покази, дії та жести. Розуміє сенс художніх текстів, розповідей без супроводу наочності. Легко запам'ятовує забавлянки, вірші. Знає напам'ять 4-5 забавлянок, віршів, пісень [1, 2].

За словами А. Богуш, Н. Гавриш, О. Саприкіної, психічним якісним новоутворенням дітей трьох років є оволодіння ними активним розмовним мовленням, яке продовжує розвиватись і вдосконалюватися на четвертому році життя. У дітей цього віку надзвичайно розвинене мовне чуття, вони досить рано помічають і виправляють мовленнєві огріхи в мовленні інших. Для багатьох дітей характерна загальна пом'якшеність мовлення, пропуск, спотворення і перестановка звуків, складів, їх заміна, порушення звукової структури слова.

У словнику дітей зустрічаються всі частини мови, хоча переважають іменники (до 50%) і дієслова (28-30%), багато ще полегшених слів. У мовленні діти дедалі частіше використовують складнопідрядні та складносурядні речення, легко запам'ятовують і розповідають вірші, казки, передають зміст малюнків.

Четвертий і п'ятий роки — це періоди надзвичайної мовленнєвої активності. До 4,5 років завершується формування граматичної правильності мовлення. Характерною особливістю мовлення дітей цього віку є нестійкість (у поєднанні з голосним вимовляють звук, у поєднанні з приголосним спотворюють або випускають) і неточність вимови.

Провідною формою спілкування залишається діалогічне мовлення. В першій половині означеного віку ще переважає ситуативне мовлення. На кінець четвертого року життя ситуативне мовлення поступово замінюється контекстним (поза наочною ситуацією), хоча ситуативне залишається, але дитина використовує його адекватно наочній ситуації.

На четвертому році життя в мовленні дитини з'являються складносурядні і складнопідрядні речення, а також питальні речення. На п'ятому році життя діти вживають всі типи речень, хоча тут і зустрічаються ще помилки: неправильний порядок слів, невдале вживання сполучників тощо.

На п'ятому році життя розвивається монологічне мовлення, мовлення-повідомлення. Дитина відтепер будує висловлювання різного типу: мовлення-розповідання (сюжетні розповіді на наочній і словесній основі, творчі розповіді, переказ художніх творів), мовлення-описи [2].

Отже, мовлення дітей старшого дошкільного віку досягає високого рівня розвитку. Вони оволодівають правильною вимовою всіх звуків рідної мови, хоч у дітей цього віку подекуди ще трапляються окремі неточності у вимові важких звуків (р, ш, ц, ч, дж, дз, і). Подекуди спостерігається нестійка вимова сформованих звуків у словах складної фонетичної структури.

На кінець дошкільного віку в дітей завершується процес фонематичного сприймання: вони ічують, і розмовляють правильно, відповідно до фонетико-орфоепічних норм рідної мови.

На підставі отриманих результатів ми зробили висновок, що як і будь-яка функціональна система, мовлення є найбільш чутливим до впливу несприятливих факторів у період його інтенсивного формування. Отже, існує необхідність вивчення особливостей становлення та розвитку мовлення у дітей у різних вікових періодах з метою попередження як виражених мовленнєвих відхилень, відставання у психічному розвитку (уповільнення формування всіх рівнів пізнавальної діяльності, появи порушень у емоційно-вольовій сфері), так і обмеження комунікативних здібностей та соціальної адаптації дитини у суспільстві.

### Список використаних джерел

1. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови: Підручник / За ред. А.М. Богуш – К.: Вища школа, 2007. – 542 с.
2. Богуш А.М., Гавриш Н.В., Саприкіна О.В. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку. Підручник для студентів вищих навчальних закладів факультетів дошкільної освіти. – К.: Видавничий дім "Слово", 2009. – 408 с.
3. Кольцова М.М. Научно-исследовательский институт физиологии детей и подростков АПН СССР. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
4. Леонтьев А.А. Психология общения: 2-е изд. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
5. Логопедія. Підручник / За ред. М.К. Шеремет. - К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. - 376 с.
6. Собонович Е.Ф., Собонович И.Э. Формирование перцептивного и смыслового уровня восприятия речи (слов) в процессе онтогенеза // Интеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин. – К.: ІЗМН, 1994. – С. 271-272.

The article analyses problem the necessity of education peculiarities of development speech abilities among the children in their personal development (early and preschool age) with aim of doing prevention of speech habits.

**Keywords:** full speech, speech activity, psychological mechanisms of speech actions, speech habits, early age, preschool age.

Отримано 18.09.2010 р.

УДК 376.4.013.77

*I.B. Мартиненко*

### ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ВМІНЬ У ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ЗАСОБАМИ ААС

Стаття присвячена проблемі використання допоміжних та альтернативних засобів комунікації у роботі з особами, які не здатні до оволодіння словесним мовленням. Автор розглядає різні підходи до використання ААС, аналізує сучасні технології у сфері ААС, пропонує етапи корекційної роботи з використанням наочних засобів ААС.

**Ключові слова:** альтернативні та допоміжні засоби комунікації, мовлення, спілкування.

Статья посвящена проблеме использования вспомогательных и альтернативных средств коммуникации в работе с лицами, которые не овладели словесной речью. Автор рассматривает разные подходы к использованию ААС, анализирует современные технологии в сфере ААС, предлагает этапы коррекционной работы с использованием наглядных средств ААС.

**Ключевые слова:** альтернативные и вспомогательные средства коммуникации, речь, общение.

Однією з центральних проблем сучасної психологічної науки є питання становлення і розвитку комунікативної діяльності (спілкування) в осіб з нормальним і порушеним розвитком. Різні аспекти цієї проблеми представлено в роботах Андрєєвої Г.М., Бодальова А.А., Віготського Л.С., Глозман Ж.М., Леонтєва О.О., Леонтєва О.М., Лісіної М.І., Ломова Б.Ф., Паригіна Б.Д., Слепович О.С., Смірної О.О., Соколова О.В. тощо.

Традиційно у вітчизняних дослідженнях спілкування розглядається в аспекті діяльності. На думку Леонтєва О.О., спілкування – це певна сторона діяльності, а діяльність - це умова спілкування [2]. Ельконін Д.Б. розглядає спілкування як особливий вид діяльності. На думку більшості авторів, взаємне інформування в процесі комунікації передбачає налагодження спільної діяльності. Андрєєва Г.М. в структурі спілкування виділяє три взаємозв'язані сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну [1]. Ломов Б.Ф., розглядаючи дану проблему, також виділяє три функції спілкування: інформаційно-комунікативну, комунікативно-регулятивну, афективно-комунікативну.

Сучасна психологія рівною мірою використовує поняття “спілкування” та “комунікація”, які за змістом є тотожними. Комунікація (спілкування) - це процес встановлення і розвитку контактів між людьми, який зумовлений потребами спільної діяльності та передбачає обмін інформацією, вироблення спільної стратегії взаємодії, взаємне сприйняття і вплив [1,2,3].

На думку Quill К.А. психологічна структура комунікації містить наступні елементи [5]:

- потреба в комунікації (особисті і соціальні інтереси);
- вибір доступних засобів комунікації (вербальні і невербальні комунікативні системи);
- вміння виразити соціальні функції у процесі спілкування;
- здатність виконувати певні комунікативні ролі;
- вміння використовувати базові комунікативні навички: ініціювати, підтримувати і завершувати розмову.

Сукупність елементів комунікативного процесу забезпечує високу ефективність спілкування. За умов несформованості або недорозвинення одного з елементів виникають специфічні труднощі комунікативного характеру.